

ТОТАЛІТАРНІ ІДЕОЛОГІЇ ХХ СТОЛІТТЯ: КОМУНІЗМ, ФАШИЗМ, НАЦИЗМ

Вінницький національний технічний університет

Анотація

Робота присвячена порівняльному аналізу трьох ключових тоталітарних ідеологій ХХ століття: комунізму, фашизму та нацизму.

Ключові слова: тоталітарні ідеології, комунізм, фашизм, нацизм, класова боротьба, культ особи, диктатура.

Abstract

This work is devoted to a comparative analysis of three key totalitarian ideologies of the XXth century: communism, fascism, and nazism.

Keywords: totalitarian ideologies, communism, fascism, nazism, class struggle, cult of personality, dictatorship.

Вступ

ХХ століття ознаменувалося появою та розвитком низки тоталітарних політичних ідеологій, які прагнули здійснити докорінну перебудову суспільства шляхом встановлення беззаперечної диктатури. Хоча ці течії виникали на різних ідейних засадах – від класової боротьби до расового чинника – всі вони мали спільну рису: монополію на владу однієї партії, культ особи лідера та застосування державного терору для повного підкорення всіх сфер життя. Враховуючи динаміку сучасних політичних процесів та нові форми авторитарних загроз, критичне осмислення сутності цих режимів є необхідною передумовою для захисту демократичних цінностей. З огляду на сучасні загрози у світі, важливим є дослідження цих течій задля уникнення повторення помилок і небезпек, які вони несли. Детальний порівняльний аналіз їхньої ідеології та практики дозволить чітко ідентифікувати механізми виникнення тоталітаризму та мінімізувати його вплив на світову політику.

Результати дослідження

Термін «комунізм» походить від латинського «communis» (спільний, загальний) і виник у 1830-х роках у Франції як назва радикальної течії робітничого руху. Спочатку комунізм розуміли як крайню насильницьку форму соціалізму, спрямовану на швидке і примусове знищення приватної власності та повалення капіталізму, на відміну від соціалізму, що був орієнтований на поступові реформи. Попри цю ідейну різницю, сформульовану К. Марксом і Ф. Енгельсом у «Маніфесті Комуністичної партії» (1848), терміни «соціалізм» і «комунізм» до кінця ХІХ ст. вживалися як синоніми. Чітке розмежування термінів відбулося після Російської революції 1917 року, коли більшовики використали визначення «комуністична» держава. В. Ленін у праці «Держава та революція» (1917) виокремив дві фази постреволюційного суспільства: соціалізм – перша фаза з принципом винагороди за кількістю та якістю праці, та комунізм – вища фаза з принципом «від кожного – за здібностями, кожному – за потребами» [1]. У 1930-х роках термін «комунізм» також почав використовуватися щодо цілого ряду авторитарних партій у світі, що підпорядковувалися Комуністичній партії Радянського Союзу.

Згідно з «Енциклопедією Сучасної України» комунізм як ідеологія постає комплексним суспільним явищем, що охоплює ідейно-теоретичні, політичні та економічні процеси і ґрунтується на матеріалістичному розумінні історії [2]. В економічному плані він базується на ідеї планового ведення народного господарства. Водночас, більшість дослідників визначає його як утопію,

практика якої призвела до встановлення тоталітаризму та диктатури, а керівна партія стала засобом масового терору. Фактичними ознаками реалізованих комуністичних режимів стало виникнення нових форм експлуатації з боку бюрократії та нездатність реалізувати головний принцип розподілу «за потребами», що спричиняло дефіцит основних засобів існування.

Комунізм як утопічна ідеологія прагнув створити безкласове суспільство, що досягалося б через повне знищення приватної власності та будь-якої експлуатації. Його ключова обіцянка ґрунтувалася на принципі розподілу «від кожного за здібностями, кожному за потребами», що теоретично мало стати можливим лише завдяки величезному достатку матеріальних благ. В економічному плані модель комунізму передбачала цілковиту ліквідацію ринкових механізмів, грошей і товарно-грошових відносин, замінюючи їх централізованим і всеохоплюючим державним плануванням (командною економікою). Згодом, після перехідного періоду, держава мала б відмерти як інструмент класового придушення. Проте, історична практика показала, що втілення комуністичної ідеології призвело до встановлення тоталітарних режимів та диктатури однієї партії, супроводжуючись масовим терором. Замість безкласового суспільства виникла нова форма нерівності та експлуатації з боку партійного апарату (бюрократії). Крім того, командна економіка виявилася неефективною і не змогла забезпечити достаток, тому обіцяний принцип «за потребами» залишився нереалізованим, що призвело до хронічного дефіциту товарів.

Термін «фашизм» походить від італійського слова «fascio», що означає пучок, зв'язка. Фашизм – це тоталітарна політична ідеологія та режим, який характеризується радикальним націоналізмом, культю особистості, мілітаризмом та придушенням демократичних свобод. Цей режим виник в Італії (1919) під керівництвом Б. Муссоліні та поширився на інші країни, ставши родовим поняттям для тоталітаризму (поряд з комунізмом і нацизмом). Його сутність полягає у прагненні встановити відкриту терористичну диктатуру, жорстоко придушити демократію та застосовувати військову силу для геополітичних зазіхань. Ідейною основою фашизму стали реакційні погляди низки філософів (Ніцше, Сорель та ін.), а джерелом його виникнення дослідники І. Павлов, А. Дж. Тойнбі вважають Жовтневий переворот 1917 року в Росії. Режими фашизму та його споріднених форм (диктатура Гітлера і т.д.) прийшли до влади у багатьох країнах світу в 1920 – 1930-х роках, але були переважно розгромлені антигітлерівською коаліцією у Другій світовій війні, а їхні злочини засуджено на Нюрнберзькому процесі 1945 року.

Основними ознаками фашизму є расизм та шовінізм, що проявляються у ствердженні домінування національного інтересу над універсальними цінностями та проголошенні особливої місії народу. Політична влада будується на вождизмі та культурі особи харизматичного лідера (дуче, фюрера), який вольовими зусиллями створює «новий порядок» на протигагу демократії. Внутрішній устрій визначається етатизмом, централізацією та цілковитим одержавленням – ієрархічно структурована влада здійснює тотальний контроль над усіма сферами життя суспільства (теорія тотальної держави) через однопартійну систему. Ідеологічно це супроводжується культю насилля, войовничістю та нетерпимістю до інакомислячих, а для мобілізації мас проти пропагандистських ворогів використовується популізм і демагогія. У зовнішній політиці фашизму притаманні мілітаризм, експансіонізм та гегемонізм, що зумовлює прагнення до світового панування [3].

Фашизм є радикальною націоналістичною ідеологією, яка проголошувала верховенство держави над індивідом та класами. Головна мета режиму полягала у створенні тотальної, єдиної держави через встановлення відкритої диктатури та усунення демократичних інституцій. Система правління будувалася на лідерстві вождя та обожнюванні його особи, де вся повнота влади зосереджувалася в руках військово-організованої партії. В економічній сфері фашизм, на відміну від комунізму, зберігав приватну власність, проте підпорядковував її інтересам держави через корпоративну структуру та суворий державний нагляд. Ідеологія характеризувалася крайнім націоналізмом та расовими упередженнями, які ґрунтувалися на ідеї національної винятковості і постійному пошуку ворогів для мобілізації населення. Внутрішнє войовниче вчення знаходило своє продовження у зовнішній політиці через нарощування військової потужності, розширення впливу та прагнення до панування. Підтримка режиму забезпечувалася системою насильства та терором щодо будь-якої протидії.

Термін «нацизм» є скороченням від націонал-соціалізм, що є політичним тоталітарним рухом та ідеологією, який сформувався після Першої світової війни в Німеччині під керівництвом А. Гітлера. Ідеологічні корені нацизму сягають XIX – початку XX століття, включаючи філософський спадок

Й. Фіхте та Ф. В. Ніцше, ідеї «консервативної революції» та расові теорії (Гобіно, Чемберлен). В його основі лежали теорії расової ієрархії (вищість «арійської раси») та соціального дарвінізму, що супроводжувалися екстремістським націоналізмом, ксенофобією і жорстким антисемітизмом. Режим базувався на вождизмі (фюрерстві) та культурі особи лідера. На противагу комунізму та капіталізму, нацизм відкидав класову боротьбу, прагнучи створити національну єдність. Економічна модель захищала приватну власність, але була підпорядкована плановому розвитку та милітаризації. Головними практичними цілями були експансіонізм (ідея «життєвого простору»), скасування умов Версальського договору та встановлення тотальної влади Націонал-соціалістичної робітничої партії. Режим проводив масові репресії, зокрема Геноцид проти євреїв та інших «неповноцінних» рас, і був ініціатором Другої світової війни. Після поразки Німеччини, нацизм був засуджений Нюрнберзьким трибуналом як «злочин проти миру й проти людяності» [4].

Основними ознаками нацизму є проголошення величі нації, народу та держави як найвищої цінності й мети, відкидаючи ідеали рівності та гуманізму. В основі ідеології лежали расизм, шовінізм, націоналізм та антисемітизм, що проявлялися у проповіді національної винятковості «арійської раси» та цькуванні інших народів, а ключовими політичними поняттями визнавалися «раса» і «нація» замість заперечуваного поняття «клас» і класової боротьби. Політична система ґрунтувалася на тоталітаризмі, антидемократизмі та правовому нігілізмі, що забезпечувалося сильною державною владою, зрощуванням нацистської партії з державним апаратом та елітаризмом і вождизмом на чолі з фюрером. Ідеологія висувала ідею вищості державних інтересів над інтересами особи, що обумовлювало максимальний контроль над суспільним і особистим життям громадян, знищення демократичних прав і свобод та непримиренну війну з прогресивною культурою. Нацизм використовував силові методи задля досягнення мети, агресивні форми поведінки та жорстокі поліцейські переслідування інакодумців. Внутрішньою політикою була характерна соціальна демагогія (маніпуляція), а зовнішньою – розв'язування загарбницьких воєн, що впливало із засад антикомуністичної спрямованості та заборони професійних спілок.

Нацизм – це ультрарадикальна тоталітарна ідеологія, яка від початку була побудована на біологічному расизмі та ідеї національної вищості «арійської раси», що принципово відрізняло її від інших авторитарних рухів. На противагу комунізму та лібералізму, вона заперечувала класову боротьбу, пропагуючи натомість національну єдність під керівництвом культу вождя (фюрерство). Метою режиму було завоювання «життєвого простору» та встановлення панування «вищої раси». Політична практика нацизму характеризувалася зрощенням партії з державою та тотальним контролем над усіма сферами життя, а його економіка, зберігаючи приватну власність, була повністю підпорядкована інтересам милітаризації.

Висновок

Отже, провідні тоталітарні ідеології ХХ століття, незважаючи на зовнішню схожість у методах тотальної диктатури, однопартійної системи та державного терору, демонструють кардинальні розбіжності у своїх ідейних засадах. Комунізм був інтернаціоналістичним вченням, яке зосереджувалося на класовій боротьбі та економічній меті – повному знищенні приватної власності для побудови безкласового суспільства за централізованим планом, що на практиці призвело до встановлення диктатури партійної бюрократії. На противагу йому, фашизм та нацизм були націоналістичними та антикомуністичними течіями, які захищали приватну власність і відкидали ідею класової боротьби, просуваючи натомість національну єдність під керівництвом вождя. Головна різниця між цими рухами полягала в їхньому пріоритеті: фашизм акцентував на верховенстві держави та її інтересах, тоді як нацизм був побудований на біологічному расизмі та антисемітизмі, проголошуючи вищість «арійської раси» і ставлячи за мету расову експансію та геноцид. Таким чином, ці системи, хоч і були об'єднані спільними інструментами примусу, розходилися у своїх кінцевих цілях: від класової утопії до національно-державного культу та расової війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Леллан Девід Мак, Юркова О. В. КОМУНІЗМ як термін. *Енциклопедія історії України*: Т. 4. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ:

- «Наукова думка», 2007. 528 с.: іл. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Komunizm> (дата звернення: 13.11.2025).
2. Михальченко М. І. Комунізм. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. URL: <https://esu.com.ua/article-4419>. (дата звернення: 13.11.2025).
 3. Горбатенко В. П. Фашизм. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua/Фашизм> (дата звернення: 13.11.2025).
 4. Дем'яненко Б. Л. Націонал-соціалізм. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua/Націонал-соціалізм> (дата звернення: 13.11.2025).

Маркевич Мар'яна Михайлівна – студентка групи 1БКС-23б, факультет інформаційних технологій та комп'ютерної інженерії, Вінницький національний технічний університет, м. Вінниця, e-mail: 7mariaanaa@gmail.com

Markevych Mariana Mykhailivna – student of group 1BKS-23b, faculty of information technologies and computer engineering, Vinnytsia National Technical University, Vinnytsia, e-mail: 7mariaanaa@gmail.com

Науковий керівник Сідлецька Тетяна Іванівна, кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри суспільно-політичних наук, Вінницький національний технічний університет, м. Вінниця, e-mail: sidletska79@gmail.com

Supervisor Sidletska Tetiana I., PhD Art criticism, assistant professor of Social and Political Sciences Department Vinnytsia National Technical University, Vinnytsia, e-mail: sidletska79@gmail.com